

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԳԵՔՍԵՄԱՆԻՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

II.

Երրուսողէմի մեծ եկեղեցիներէն մին է Գեթսեմանի հնազարեան եկեղեցին, ուր կայ Ս. Կուսին դամբարանը, նոյն եկեղեցիին սեպհականութիւնը կը վերադարձնէ Հայոց և Յունաց, բայց Ղպտիները և Ասորիները իրր Հայոց հետեակներ կրնան պաշտամունք կատարել հոն: Այս յօդուածով պիտի ջանանք բացատրել նոյն եկեղեցիին պատմական ծագումը, անոր զարգացումը, կրած փոփոխութիւնները այլևայլ ժամանակներու մէջ, և յետոյ նկարագրել անոր վերադարձնալ հայկական յիշատակները:

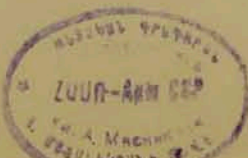
1. — Ս. Կուսի նկշման աւանդութիւնը:

Ս. Կուսին մահուան ու թաղման պաշարանները Աւետարանի մէջ պատմուած չեն. աւանդութիւնն է որ մեզի կը տեղեկացնէ Յիսուսի մօր մահուան ու թաղման ատիւ տեղի ունեցած պարագաները: Գեթսեմանի մէջ կը թաղուի Ս. Կոյը ու անկէ մօրմնով կը վերափոխուի երկինք, ինչպէս կ'ընդունի եկեղեցին. այս մասին որքան Աւետարանի պատմութիւնը ժլատ է, նոյնքան առատ են անվաւերական գրուածքները, որոնք որքան որ նոր ժամանակներու գործ նկատուին, բայց զարձեալ անոնք հին աւանդութեանց արձագանգները կրնան համարուիլ: Ս. Կուսի ննջման և թաղման տեղոյ մասին աւանդութիւնը կրկին է, մին Եփեսոսի և միւսը Երուսողէմի. Եփեսոսի աւանդութեան զբաւրումը փաստը առաւելագէս կը ներկայանայ Եփեսոսի ժողովի (431) Հայրերուն սինոդական նամակին մէկ պարբերութեանէն, որով նոյն Հայրերը կը գրեն Կ. Պոլսի կղերին թէ Նեստորիոսը դատապարտուած է Եփեսոսի մէջ, ուր (կայն) Յովհաննէս Առաւօտածարանը և Տրամաչը Ս. Կոյս Մարիամ. . . խօսքին պարբերութիւնը առկա ձգուած է և ունի զիտումնա-

ւոր զեղչման մը դարձուածք. այս հատուածը շատ մօթ կէտեր կը պարունակէ, և չիրար զիմանալ քննութեան: Շատ մը քննիչներուն նայելով Եփեսոսի ժողովի Հայրերը մեկնողական ըմբռնումի մը ազդեցութեան տակ հագորդած են նոյն տեղեկութիւնը Պոլսի եկեղեցիներուն: Եփեսոսի շրջակաները գտնուած վերջին գիտները փաստ մը չեն կրնար ըլլալ Եփեսոսեան եկեղեցարմ աւանդութեան. հաւանական է որ ան յերեւոյած ըլլալ հակառակ Երուսողէմի քաղմաթիւ եւ յայտնի աւանդութեանց որ կը պատմուին անվաւերական գրոց մէջ: Եփեսոսի ժողովէն վերջ երկար զարկի լուծ է Եփեսոսեան աւանդութիւնը, իսկ Երուսողէմիւն աւելի տնած ու զարգացած է և ճոխ զրականութիւն մը ունեցած է անվաւերականներու հրատարակութիւններով, որոնց եղբակացութիւնը ինչպէս նաեւ ժամանակագրութիւնը, և նոր Կատկարանի ինչ ինչ մասերը մեզ կը համոզեն թէ Ս. Կոյը ձեռացեալ տարիքին մէջ Երուսողէմ մտած է և թաղուած է Գեթսեմանի մէջ և վերափոխուած է իր գերեզմանէն, որուն վրայ շատ կանուխէն շինուած է եկեղեցի մը: Զեռագիրներու մէջ կը գտնուի անվաւեր գրութիւն մը թողք Դիոնիսիոսի Արխիպագարոյ ստալին եպիսկոպոսին Երեւոյցոց փողիին, զոր գրեաց նա պատմականի թղթոյն Տիսուսի եպիսկոպոսին Կրեւոյցոց, յաղագս ներման Սորոյ Ասուածածինին եւ Խոսին խորագրով, այս գրուածքը թանկացին յիշատակարան մ'է, որ կը գտնուի միայն հայ մատենագրութեան մէջ և կատարելագէս կը հաստատէ Երուսողէմի աւանդութիւնը: Այս գրուածքը հիմը կոչած է Մովսէս Սարկեանցիին անուամբ մեզ հասած «պատմաստանի թղթոյն Սահակայ» անվաւերական գրութեան: Ս. Կուսի փոխման վաղնջական աւանդութեան վրայ խմբագրող աւելցուցած է Բարթոլոմէոս առաքելոյն չնորհուած Ս. Կուսի պատկերին պարագան:

2. — Ս. Կուսի Գեթսեմանին Բիւզանդական եկեղեցին Երուսողէմի մէջ:

Բիւզանդիոյ երկրներն Պատմութիւնը շատ զրոյցներ կը պարունակէ այս եկեղեցիին շինութեան մասին, զրոյցներ՝ զոր Է. զարուն Յովհաննէս Դամասկացին մէջ կը

րերէ, և պատրիարք Յորնաղի կ'ընծայէ մեծագոյն զեր մը այս եկեղեցւոյ հիմնարկութեան մասին: Յորնաղ յենտով վաղեմի աւանդութիւններուն՝ կը պատասխանէ Մարկիանոս կայսեր բռնոյն փափաքին որով կ'ուզէր Երուսաղէմէն Պոլիս փոխադրել Ս. Կուսին մարմինը և թաղել իր շինած եկեղեցիին մէջ: Յորնաղի դէմքը ծանօթ է եկեղեցական պատմութեան մէջ. իր մամանակակիցներէն շատերը հակառակ էին իր դաւանարանական սկզբունքներուն դորարտայայտած էր Քաղկեդոնի ժողովին մէջ. նոյն իսկ զհազարէրէր զինքը ու հալածեցին: Յորնաղ չի կրնար հիմնադիրը նկատուիլ Գեթսեմանի Ս. Կուսի գերեզմանի եկեղեցիին: Որոշ է թէ մինչև և. դարու կիսուն Ս. Կուսի գերեզմանին վրայ եկեղեցի չէր շինուած և Օգոստոս 15ի տօնին յիշատակութիւնը գոյութիւն չունէր. վրացերէն Սաղիմական ծխարան-Տօնացոյց մը որոշ կերպով հեռեկալ ծանօթագրութիւնը կուտայ, Օգոստ 15, Գեքսեմանիի միջ, Մարկիանոս կայսեր արքայացրը, յիշատակ Ս. Աստուածմանի: Այս տողերէն պարզօրէն կը հասկցուի թէ Գեթսեմանի Ս. Կուսի եկեղեցին առաջին անգամ հիմնարկած է Մարկիանոս կայսրը, անոր առատաձեռնութեան արդիւնքն է այս սրբավայրը որ ունէր Բիւզանդական ճարտարապետութեան ոճը. նոյն եկեղեցին՝ Մարկիանոսէն առաջ գոյութիւն չունենալը բացորոշ կերպով յայտնի է: Դ. դարուն լատին ուխտաւորներն էթէրիա Երուսաղէմ գտնուելով՝ Ս. Զատակին ներկայ եղած էր Ասագ հինգշաբթիի կէս գիշերուան թափօրին, իր Ուղեգրութեան մէջ կը գրէ թէ թափօրը Զիթենեաց լեռնէն իջնելով կանգ առաւ նախ Հայր մկրտի և յետոյ Գիթսեմանի մասերի մասերու միջ, ուր կարգադրեցան պաշտօն ընթերցումներ Առհարանին: Էթէրիա բնաւ չի յիշեր Ս. Կուսի գերեզմանի եկեղեցին: Մարկիանոս մեռած էր 457ին, հեռաւարար աւարտած էր նոյն եկեղեցիին շինութիւնը 453ին. ուստի նոյն շինութեան շատ վերջն էր որ՝ 483ին Պետրոս Վրացին կ'այցելէր Երուսաղէմի եկեղեցիները, բայց իր կենսագիրը չի մանրամասնէր անոր այս այցելութեան պարագաները: Ե. դարու այս երկրորդ կիսուն կը կապուի Պաղեստինի մէջ Ս. Կուսի Վերափոխման տօնին

հաստատութեան պարագան. նոյն մամանակին՝ տարակոյս չի կայ թէ անապատական Թեոդոսի բացատրութեան և վերջ շիշուած սաղիմական ծխարանին համաձայն, Ս. Աստուածմանի յիշատակին հրապուրուած բաղամարտի ուխտաւորներ Երուսաղէմ կուղային կատարելու համար այս տօնը: Յայտնի ըլլալով Երուսաղէմի ծանօթ ծխարանին առանձնական և տեղական հանգամանքը, պէտք է խոստովանիլ թէ Օգոստոս 15ի տօնը սաղիմական ծաղում ունէր և կը վերաբերէր Գեթսեմանիի մէջ Մարկիանոսի շինած եկեղեցիին: Այս թուականը վերջնականապէս ընդունուելով Պոլսի մէջ, Մօրիկ կայսեր (582—602) հրովարտաւորը պարտադրուեցաւ որ իշ եկեղեցիներու, որպէսզի նոյն օրը կատարեն Ս. Կուսի Ննջման տօնը (Dormition), ուրիշն որոշապէս յայտնի կ'ըլլայ թէ և. դարուն արդէն հիմնուած էր Գեթսեմանիի Ս. Կուսի եկեղեցին:

Զ. դարու վաղութիւնները որքան այս եկեղեցիին կացութեան, նոյնքան Ս. Կուսին Գերեզմանին գոյութեան մասին շատ յատակ են. այդ վաղութիւնները կը քաղենք Theodosiusի, Breviariumի, Plaisanceի անանունին Ուղեգրութիւններէն, որոնք, ինչպէս նաև Ննջումն Ս. Կուսին անուամբ ծանօթ ատորական թարգմանութիւնները կը հաստատեն թէ Ս. Կոյսը վախճանած է իր գերեզմանին մէջ. կ'ըսէին նաև թէ գերեզմանը կը բաղկանար երեք այրերէ, առաջինը շատ ընդարձակ, ուրիշ կը մօտէին միջին այրիի մը մէջ, որ ունէր շատ փոքր սենեակ մը, որուն արեւելեան կողմը կը գտնուէր կաւէ նստարան մը: Բայց Ննջումն Ս. Կուսին հայերէնը չունի այդ մանրամասնութիւնները և որոշապէս կը գրէ թէ Ս. Կոյսը իր տանը մէջ վախճանեցաւ, և յետոյ կը յիշէ անոր թաղման և վերափոխման պարագաները: Հնագոյն ուղեգիրները կը յայտնեն թէ այն տունը՝ ուր վախճանեցաւ Ս. Կոյսը, Ս. Սիոնն է, ան տեսակ մը կրօնական թանգարանի ձև առած էր: Մոտեստոսի և Սոփրոնիոսի օրով Ս. Կուսի Ննջման աւանդութիւնը աւելի ճոխացած է և անով աւելի հաստատուած է Երուսաղէմի աւանդութիւնը. նոյն թուականներուն Սիոնի մէջ ցոյց կուտային ա'յն վէմը՝ որուն վրայ տարածուած

էր Ս. Կոյսը իր օրհասի պահուն, անոր կարծր խշտական ալ հոն բերուած էր ուս-
րիշ տեղէ, և է. դարուն արդէն Արզուլի
նոր, ինչ զձա՞ծ Սիոնի ընդարձակ եկեղեցիին
յատակադիժը շոյց կուտայ ա՛յն տեղը ուր
Ս. Մարիամ վախճանած էր, և թէ նոյն
եկեղեցիին իւրաքանչիւր աշիկուն նոյն
բաղորձուած էր ո՛հ եւ յիշատակով մը:

Գեթսեմանիի Ս. Կուսի այս եկեղեցին
Պարսկները կործանեցին երբ յարձակե-
ցան Պաղեստինի վրայ է. դարու սկիզբը:
Կէօ դար յետոյ, Արզուլի եպս. ուղեգրա-
կան պատմութիւնը շոյց կուտայ մեկ թէ
եկեղեցին վերաշինուած է, և թանկագին
տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Ս. Կուսի
Գերեզմանին և վերնայարկ տաճարին յո-
րինուածքի մասին: Ասորիսան հին ժամա-
նակադրութեան մը համաձայն, Մուսլիէն
խալիֆան, երուսաղէմ այցելած ժամա-
նակ, Գողգոթայի մէջ աղօթելէ յետոյ ուխտ
ըրած է նաեւ Գեթսեմանիի Ս. Կուսի եկե-
ղեցիին: Ապաւիլ Մէլիքը նպաստաւոր չի
գտնուեցաւ: Երբ ան 690 ին Մէքքէի տե-
րանալով՝ իր զօրապետը՝ Էլհամաճ Նորո-
գէն սկսաւ Քեհալէի նշանաւոր սրբավայրը,
մտածեց անոր զրկել Ս. Գեթսեմանիի
սիններէ: Բայց Պաղեստինի երեւելի եր-
կու քրիստոնեայ պաշտօնականներ համադե-
ցին Ապաւիլ Մէլիքը և խոստացան անոր
զրկել Յուստինանոս Բ.էն ստացուած սու-
ները, փոխարէն անոնց՝ որոնց կը փախ-
քէր խալիֆան: Թ. դարու սկիզբը այս ե-
կեղեցին տակաւին չէր կործանուած: 808ի
Պաղեստինի մէջ կազմուած Commemora-
rium de casis Dei տնուամբ շուքակին մէջ
կը կարդացուի որ Յովսափատի այս եկեղե-
ցիին մէջ կային բացի վանականներէ քսան
և վեց կոյսեր: Նոյն թուականին եպիփան
վանականն ալ կը գրէ թէ Գեթսեմանիի մէջ
կը զանուէին հարիւր կոյսեր, որոնց իր
խցիկէն ուղղութիւն կուտար մենակեաց մը՝
իր պատուհանէն դիտելով: Այս կոյսերուն
յատուկ էր Գեթսեմանիի վերնայարկ եկե-
ղեցին՝ ուր կը պահպանէին Տիրամօր Գե-
րեզմանը:

3. — Գերսեմանիի Ս. Ասուածածին
եկեղեցին Խաչակրաց ժամանակ:

Ս. Կուսի գերեզմանի եկեղեցին ժ.Ա.
դարուն քանդուած էր, հաւանաբար Խա-

չակիրներուն կողմէն երեսաղէմը պաշա-
րուած ժամանակ. վասն զի նոյն դարու
ժամանակագիրներէն յայտնի է թէ Խաչա-
կիրները երեսաղէմ մահելէ առաջ, քան-
դուած էին քաղաքին պարսպէն դուրս
մնացած սրբավայրերը. ոնոնցմէ մին էր
Ս. Ասուածածանի եկեղեցին որ թէեւ
կործանուած էր, բայց Ս. Կուսին գերեզ-
մանը անազարտ կը մնար: Լատին գրաւ-
ման տաճին տասը տարիներու մէջ նոյն
տաճարը աւերակոյտ մ'էր: 1106ին Դանիէլ
վանահայր իր այցելութեան առթիւ կը
նկարագրէ թէ «փայտեայ տանիքով մեծ
եկեղեցի մին աւերակներուն զիմացը կը
գտնուէր: Ֆրանկ յաղթականը՝ Godefroy de
Boaillon Ս. Քաղաքին գրաւուէն յետոյ
մտադրեց վերաշինել կործանեալ տաճարը,
անոր հրաւէրին ընդ փոյթ առաաճեա-
նութեամբ պատասխանեցին իշխանապու-
ները և կղերականք, և խալոյն 1112ին
գործի սկսան, Ս. Կուսի Գերեզմանի պահ-
պանութիւնը կազմակերպութեան տակ
աւնուեցաւ, 1130 ին ալ տաճարին վերա-
շինութիւնը աւարտեցաւ: 1154ին Իսկրիս՝
Գեթսեմանիի մէջ այցելութիւն կուտար
Սիրքի Մայրիսկին նուիրուած մեծ և գե-
ղեցիկ եկեղեցիին, Կեղրոնի խորը մասնա-
կի կերպով այժմ տննուած այս եկեղե-
ցիին վերաշինութեան թուականը տարա-
կոյսի տարեկայ չի կրնար ըլլալ:

Այս յիշատակարանին պահպանութիւ-
նը կը դիւրացնէ միջինդարեան նկարա-
զրութիւններուն իմաստը: Համեմատելով
զանոնք այժմու վիճակին հետ, ընթերցո-
ղը պիտի տեսնէ թէ Ս. Կուսի դամբարա-
նը յարդելով մէկտեղ, Խաչակիրներէ վերջ
տեղի ունեցած քանդումները կատարուած
են աւելի տաճարին ներքին զորդա-
րանքներուն և ճակատի մէկ քանի կէտե-
րուն վրայ: Կը թուի թէ եկեղեցին իր առ-
ջեւ ունէր գաւիթ մը, ուր Խաչակրաց օ-
րով, թաղուած են մէկ քանի անուանի իշ-
խաններ, գաւիթին գոյութիւնը կը հաս-
տատեն ոչ միայն նոյն ժամանակի կրօնա-
կան ճարտարապետութեան անհրաժեշտու-
թիւնները, այլ նաեւ տաճարին արտաքին
զրան արդի ձեւը, վասնզի յայտնի կ'իլի
որ հոյակապ և մեծղի դուռը այժմ կը
տեսնուի և նոր վերհպումներով պատկեցած
ու այլանդակուած է: Երեսաղէմի հին յա-

տակագրեցին կամ 1178-ին սկսեալ Յովսէփա-
տի մեծաւոր Յովհաննէսի կնիքէն կը հաս-
կցուի թէ Ս. Կուսի տաճարին գաւիթը ունէր
կոնաձե երկու տանիքներ կամ երկու փո-
քըր գմբէթներ: Այս պարագան կը հասկցուի
նաեւ Theodorici ուղեգրական արտեմաքննէ:

Միեւնոյն ուխտաւորը կը նկարագրէ
նաեւ վերնայարկ եկեղեցին՝ որ վարէն
կ'ենէին այնքան սանդուխներէ՝ որքան որ
կ'իջնէին Ս. Կուսին գերեզմանը երթալու
համար: Նոյն եկեղեցիին վերեւ յիշուած
մեծաւորին կնիքին ներկայացուցած Ս.
Կուսի տաճարին շինուածքը՝ Քրիստոսի
Գերեզմանին զանգակատան նման բոլորա-
ծիր և ցցուն գմբէթ մը ունէր: Հոն շին-
ուած էր տեղացի քրիստոնեաներուն յա-
տուկ սեղան մը: Վերնայարկ և ստորնա-
յարկ երկու եկեղեցիներու այս կերպ բա-
ժանումը՝ որ արդէն աւանդութեամբ ալ
կը հաստատուի, ինչպէս կը գրէ նաեւ մեր
երուսաղեմացի Հաննէ պատմագիրը (էջ
272), թող կուտար որ զանազան դաւանու-
թեամբ քրիստոնեաներ իրենց կրօնական
պաշտամունքները կատարեն եւ անմասն
չմնան Ս. Կուսի Գերեզմանէն: Գաւիթին
սեպոձե բարձր պատերը և ամրաշէն հօր
աշտարակները կը պաշտպանէին սրբափայ-
լը և վանականաց խուցերը թշնամիներու
յարձակմանց դէմ:

Ս. Կուսի գերեզմանը բնական էր որ
ամենէն աւելի կը գրաւէր ուշագրութիւնը
ճանապարհորդին որ քառասուն տարեկան
բնգարձակ սանդուխէն վար իջնելով կը
հիւնար այն որոնակարներուն՝ որ կը
ժածկէին կամարները և պատերը, մասնա-
ւորապէս Ս. Կուսի ննջման և յուղարկա-
ւորութեան այն տեսարաններուն՝ որ գրծ-
ուած էին նկարչութեան Բիզանդական
ուղեցոյցի կանոններուն համեմատ և ներ-
շնուած ըլլալով անվաւերական պատմու-
թիւններով, կը ներկայացնէին թէ Յիսուս
Տիրամօր հօգին իր բազկացը մէջ աւած
էր, արտասոււթօր աչքերով Առաքեալը
չբժապատած էին զազաղը, Յեփոնիա հրէան
(ըստ Յայնաուրիի, Սոփոնիա քահանայ) իր
երկու ծայրատեալ բաղունները (moignons)
գէպ իր մարմինը կը քաշէր, մինչ իր երկու
կտրուած ձեռքերը գետնին վրայ կ'երևնա-
լին. հրեշտակն էր որ պատժած էր Յեփո-
նիայի յանգուի սրբապղծութիւնը: Երկու
դուռներ կը բացուէին վարի սրահներուն
ներքնակողմը: Մին՝ Արեւելեան կողմը, որ

հաղորդակցութիւն ունէր Գեթսեմանի
այրին հետ, միւսը՝ Արեւմտեան կողմը, կը
ներկայացնէր այն մուտքը ուրկէ Առաք-
եալը Ս. Կուսին մարմինը փոխադրեցին:
Աւելի վարը, երկու փոքր մատուռներ կը
պարունակէին իշխանական գերեզմաններ:
Այլ կողմինը՝ ամենէն նշանաւորն էր,
վանդի հոն թաղուած էր Միլիսանոս թա-
գուհին, զուտար Պաղարին Բ. ի և կիներ
Foulques ի՝ երուսաղէմի երրորդ թագաւո-
րին, մեռած 1161 ին: Երկաթէ վանդակա-
պատ մը կը պահպանէր անոր շիրմը: Բաց
այստի, հաւանաբար ձախ կողմի մատրան
մէջ թաղուեցան Մարիամ՝ Պաղարին Բ. ի
կիներ, Կոստանոս՝ Անտիօքի իշխան Պոէմոնոս
Գ. ի մայրը, իր եղբայրը՝ Ռենո եւ քոյրը
Ֆիլիպպոս:

Կուսին գերեզմանին մօտ կային մող-
թական երկու արձանագրութիւններ եւ
Հերոնիմոսի և Ս. Բարսեղի պատկերները,
որ կը կրէին զրապանակներ՝ որոնց առաջ-
նոյն վրայ կը կարդացուէին Հերոնիմոսի
նամակներէն մասեր՝ Ս. Կուսի Գերեզմա-
նին վերաբերեալ, իսկ երկրորդին վրայ՝
ոտանաւոր հատուած մը՝ որով Ս. Բարսեղ
կը հերքէ Յուլիանոս կաշսեր անպարշտու-
թիւնը: Ստորերկրեայ եկեղեցիին դասը ու-
րուն կեդրոնը կը գտնուէր Ս. Կուսին Գե-
րեզմանը, յոյց կուտար վերափոխման աե-
սարանը Սգատ. 15-ի տօնախմբութիւնէն տա-
նուած բաղմամբիւ համարներով:

Մարմարներ և մողայիքներ կը զար-
դաւէին Ս. Կուսին գերեզմանը, որուն ներ-
քին բաժանումը խնամքով նկարագրուած է
Ռուսապղի Դանիէլ կրօնաւորին կողմէն, հե-
տեւեալ տողերով «Այս գերեզմանը, որ շին-
ուած է հովտի մը մէջ, ժայռին մէջ փորուած
փոքր այր մ'է. ունի այնպիսի ցած գուռ մը,
ուրկէ մարդ մէջքը ծռելով հազիւ կարող կ'ըլ-
լայ մօնել: Այլին խորը, զրան գէմ, ժայ-
ռին մէջ կը տեսնուի փոքր նստարան մը,
որուն վրայ գրուած է երանեալ Կուսին և
Տիրամօր մարմինը, և ուրկէ վերափոխեցաւ
յերկինս: Այս այրը գրեթէ մարդու մը բար-
ձրութիւն ունի, չորս կանգուն լայնու-
թիւն և նոյնքան ալ երկայնութիւն. աշ-
րին ներսի կողմը մարմարեայ գեղեցիկ քա-
րերով զարդարուած փոքրիկ մատուռի մը
երեսովն ունի: Ընդ Քրիստոսի Գերեզ-
մանին նման կամարներով եւ սխեններով

դարդարուած էր Ս. Կուսին Գերեզմանը և պատկուած ոսկիէ և արծաթէ պատուական անօթներով: Ճոխապոյն պատկախարի մը նման՝ Ս. Կուսին Գերեզմանը չըջադատող վերնախարսխին վրայ կային արձանադրութիւններ: Բայց Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին այս բոլոր շքեղութիւնները տեսական չեղան, 1187 ին Սարաէատինի յաղթութիւնէն յետոյ, տեղւոյն եկեղեցական բոլոր ժառերը, հիւանդանոցը, վերնայարկ եկեղեցին քանդուեցան և անոնց բոլոր նիւթերը գործածուեցան քաղաքին պարիսպներու խրամատները նորոգելու համար: Ս. Կուսին Գերեզմանը և անոր հոյակապ մուտքը՝ մերկացած ու կապտուած ամրաւէն աշտարակներէն և ընդարձակ դաւիթէն, քանդուէն ադառ մնացին, բայց քննուեցան գերեզմանի շուրջը և պատերուն վրայ գտնուած զարդերը: Քիչ յետոյ եկեղեցիին բոլոր դուռները քարով հիւսելիցին, բացի հարաւի մեծ դուռէն, որպէս զի օրնաւորներու մուտքի աուրքը գլխաւորութեամբ կարողանան գտնել: Շարունակական քանդումներէն յետոյ եկած հոգիքը փակեցին ա՛յն պատահանները՝ որ գեանայարկի եկեղեցին ըստ բաւականի կը լուսաւորէին միջին դարու մէջ, այնպէս որ աչքը կրնար գլխաւոր որդիլ նկարները և արձանադրութիւնները: Կեդրոնի ջորին ձմեռնային ջուրերը այս յիշատակարանին ընդհողումին միակ պատճառը չէին կրնար ըլլալ, վասնզի արդէն 1283 ին կացութիւնը այնպէս էր որ ձորին խորքը խառնուած էր եկեղեցիին դարաւառփին (terrasse) հետ և անոր վրայէն ալ ճամբայ մը բացուած էր:

Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնի բիւզանդական շրջանի եկեղեցին կործանուելէ յետոյ, ինչպէս վերե յիշեցինք, իտալական կողմէն կատարուած վերաշինութիւնն ալ կրտով քանդուեցաւ, անոր գեղեցիկ զարդերը ու նկարները լուսաւ ջրնուեցան, եկեղեցիին հոյակապ դաւիթը ու զրան աշտարակները ու ամրութիւնները վար առնուեցան և չէնքը մնաց իր մերկ ու անշուք պատերովը, պատահանները հողի տակ մնացին և այն լուսաւոր եկեղեցին մնաց մութի մէջ. Կեդրոնի ջորին հեղեղները հողի տակ թաղեցին եկեղեցիին ստորին մասը: Ահա՛ Տիրամօր Գերեզմանի եկեղեցիին այժմու վիճակը: Բայց այս ե-

կեղեցիին վրայ գործուած յաջորդական բոլոր քանդումներու ժամանակ անաղարտ մնացած է Ս. Կուսի Գերեզմանը, որ կը մնայ իբր սրբազան խորհրդանշան մը քրիստոնէական եկեղեցոյ հաստատութեան:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ(*)

Ա.— Նախախաղցեմ ու Մեախան

Տիրեր կայսեր իշխանութեան օրով, Պաղեստինի մէջ կրօնական մեծ շարժում մը տեսնուեցաւ: Յովհաննէս անուամբ մարգարէ մը, որուն խառակրօն կեանքը, խոշոր հագուաները և հրատապ խօսքերը իրենց դաշակութիւններով ու աշխատանքներով նշանաւոր հանդիսացած միւս մարգարէները կը յիշեցնէին, իրեն կը քաշէր հրէական բազմութիւնները: Անոնց կը յանձնարարէր ապաշխարել իրենց անցեալ մեղքերուն համար և ա՛լ այնուհետեւ խորշիլ անոնցմէ: Իր հրահանգները տալէ վերջ՝ Յորդանանու հովիտը կ'իջեցնէր այդ ապաշխարողները և կը մկրտէր զանոնք: Իր քարոզութիւնը գլխաւորապէս իր հայրենակիցներուն ուղղուած ըլլալով՝ հեթանոսներուն մէջ տկար արձադանդ մը միայն ունեցած էր: Յովհաննէս իր շուրջ հաւաքեց քանի մը աշակերտներ, որոնցմէ ու-

(*) Այն պատմական գրութիւնը հեղինակն է Խ. Լեւերեզ, Բենեդիկտեան կրօնաւոր, որ ծնած է 1869 ին, Պելլիկոպի մէջ:

Բիւստոնէական հնախօսութեան մասին հրատարակած է կարեւոր գործեր, որոնցմէ մեկնանքներ միայն կը լիւնեն հոս. **Ջեմարի Բիւստոնէական Հնախօսութեան**, 2 հատ. **Բիւստոնէայ Ափրիկէ**, 2 հատ. **Մարտիրոս**, 15 հատ. բարգնաւու եւ կրկնապատկ ճոխացուած է Հիւլիէ գետին մասեւրիւն **Պատմարիւն Ժողովոյ**, 16 հատ. եւ այլն: Իր գլխաւոր եւ հոյակապ աշխատանքը կը նկատուի բազմաւոր **Բազմիւր Բիւստոնէական Հնախօսութեան եւ եկեղեցական Պաշտամանց** երկաւրունջ աշխատութիւնը, որ զեռ կը բարեւակալի: **ՍԻՈՆԻ** ընդհողներուն օգտակար համարելով բիւստոնէական եւսոյնի պատմութեան վրայ հեղինակն գրեաւ փոքրիկ երկը, մաս առ մաս կը հրատարակենք զայն, բարգնաւուամբ կ'ընթերցեմք անոնց, աւագ սակաւաբաց Ընծայարանի Ս. Արուստ: